

Jak jsme viděli, není příprava textu jednoduchá záležitost; je s ní spojena řada úkonů a prací, kterých si čtenář díla není vědom. Je však povinností toho, kdo autorovo dílo vydává, aby čtenáře o své práci na textu informoval. Tomu účelu slouží komentáře připojované ke knize jako její samostatná část. Ve vědeckých vydáních jsou komentáře nezbytnou součástí díla.

Komentáře tvoří především ediční (vydavatelské) poznámky a vysvětlivky. Jejich obsah a rozsah i způsob jejich vypracování se řídí podle toho, k jakému vydání se připojují.

Ediční (vydavatelské) poznámky obsahují ve vědeckém vydání údaje o vydávaném díle, a to na základě shromážděného materiálu literárněhistorického a textologického. Jejich úkolem je ukázat, jak dílo vznikalo, jak se vyvíjelo, popřípadě proměňovalo. Způsob, jakým jsou ediční poznámky podávány, nebude stejný ani u edic stejného typu, poněvadž je závislý na bohatství materiálu a na celém charakteru vydávaného díla: jiný postup je vhodný u díla, které je jediným celkem, jiný u sbírky básní, jiný u souboru fejetonů, publicistických statí, korespondence apod. Nelze ani obecně předem stanovit, jakým způsobem mají být spojovány výklady literárněhistorické s výsledky práce textově kritické; někdy se ukáže vhodnější je spojit, jindy oddělit. Údaje edičních poznámek mají být uspořádány přehledně a logicky a v určitém sledu.

Co mají obsahovat ediční poznámky?

1. Uvádějí vždy s odůvodněním, která díla jsou ve svazku zařazena a v jakém pořádku; uvádějí, co je ve svazku navíc proti vydání původnímu, popřípadě které části díla, dosud autorovi připisované, jsou z vydání vypuštěny;

2. zaznamenávají bibliografické údaje o zařazovaných dílech, a to od prvních otisků (i časopiseckých) až po vydání poslední ruky;

3. registrují existenci rukopisů, náčrtů, opisů autorských nebo cizích, popisují je a hodnotí;

4. sledují podle potřeby podnět a prameny vzniku díla a osvětlují je kritickou interpretací zachovaného materiálu, jímž jsou kromě textových pramenů různé poznámky, zmínky v zápisnicích, v korespondenci, v jiných dílech a projevech autorových, zprávy jiných osob, eventuálně zprávy o knihách a jiných pramenech, které autor studoval nebo z nichž čerpal, apod.;

5. sledují osudy díla a jeho vývoj, pokud do něho zasahoval autor sám a ze své vůle nebo pokud se snad uplatnily zásahy jiných osob, nebo vliv jiných vnějších okolností;

6. odůvodňují určení výchozího textu, k němuž se dospělo srovnáním a zhodnocením všech pramenů;

7. uvádějí zásady, podle nichž byl text připravován, popřípadě obecně charakterizují jazyk a styl vydávaného díla a jejich proměny v různých vydáních;

8. registrují úpravy výchozího textu, k nimž editor dospěl textovou kritikou, především pokud mají emendační charakter, tj. pokud opravují dané znění;

9. registrují různočtení, tj. odchýlná čtení v různých pramenech díla (této části ediční poznámky říkáme kritický aparát).

I když není možno stanovit a zachovávat stejný postup ve vypracování edičních poznámek vždy a u každého díla, je žádoucí, aby hlavní linie výkladu byly zachovány.

U knih básní, povídek, fejetonů, kritik, dopisů apod. podává se shrnující literárněhistorický a textologický komentář sledující osudy knihy zpravidla v úvodu edičních poznámek. Poznámky k jednotlivým oddílům, básním,

článkům, dopisům spolu s textově kritickým aparátem se zařazují postupně podle oddílů knihy.*

* Srov. např. svazek *Básně II* nebo *Studie, krátké a kratší II* ve Spisech J. Nerudy v Knihovně klasiků.

Různočtení mají ukazovat proměny textu. Nejsou samoučelná; jejich smyslem je odhalení autorova tvůrčího úmyslu, jeho proměn a realizace v jednotlivých zněních. Různočtení zachycující všechny odlišnosti existujících pramenů jsou někdy velmi rozsáhlá. Vedle změn diktovaných záměry ideovými a estetickými (v tom i změny kompoziční, lexikální a stylistické), které mají pro vnitřní vývoj textu základní význam, jsou často mezi zněními hojně rozdíly vnějšího charakteru, tj. drobné změny jazykové a změny pravopisné. Rozdíly týkající se těchto jazykových a pravopisných jevů se v různočtení neregistrují; podle potřeby se o nich učiní souhrnná zmínka spolu se zprávou, jakým způsobem editor po jazykové stránce text upravoval. Uvádějí se však změny a autorovy úpravy interpunkce, které mají nebo by mohly mít významovou nebo stylistickou platnost, a ty, kterými se mění intonační linie ve verších. Neregistrujeme takové interpunkční změny nebo odchylky, které jsou mechanické, závislé na dobové zvyklosti a syntakticky, stylisticky a významově neodůvodněné, ani změny v textech, které mají interpunkci neúplnou nebo chaotickou.

Jazykové změny v užším smyslu se týkají jazykových jevů především hláskoslovných, tvaroslovných a syntaktických. Vedle neodůvodněného kolísání, které je možno považovat za omyly a nedostatky písečné nebo tiskové, jde někdy o kolísání v autorově osobní normě nebo v normě dobové. Sledování textových rozdílů tohoto druhu a jejich registrace v ediční poznámce mají význam pro poznání jak autorova, tak i dobového jazyka. Úplná registrace takových jazykových různočtení je potřebnější

u autorů z období obrozenského, kdy byla jazyková norma neustálená. Jestliže se ukazuje, že u některého jevu dochází všeobecně a vždy ke stejné změně, neregistrujeme ji, nýbrž upozorňujeme na ni úhrnně v obecné charakteristice jazyka daného svazku nebo celého autorova díla. Hlubší poznání jazykových změn tohoto druhu a jejich pohybu může mít podstatný význam například při určování autorství. U novějších spisovatelů je možno úplnou registraci jazykových různočtení opomíjet, zvláště tam, kde autorovo úsilí o jazykový výraz nevystupuje do popředí nebo kde se v rozdílech zřejmě odrážejí změny v kodifikaci, někdy jen přechodné. Mechanická registrace podává sice v takových případech vedle otištění kanonického textu rozsáhlé informace o podobě ostatních pramenů, poznání vlastního jazykového vývoje však znesnadňuje. Místo ní je účelnější popis jazykového vývoje autorova na patřičném místě ediční poznámky.

Textové změny motivované slohově registrují se v kritickém aparátu vždy. Přitom se zaznamenává textový vývoj každého jednotlivého místa, a to od rukopisů (tedy i se škrty, změnami, doplňky apod.). Registrovat jen některé vybrané varianty není ve vědeckém vydání přípustné. Vedle kritického aparátu, který vývoj textu zachycuje jen prostým výčtem změn, mají ediční poznámky podávat interpretaci hlavních tendencí tohoto vývoje a důsledky změn pro uměleckou strukturu díla. Takový výklad zároveň posiluje důvody pro některá textologická řešení, zvláště pro určení výchozího textu. V některých vědeckých vydáních se výklad o proměnách textu po stránce umělecké podává spolu s literárněhistorickými poznámkami o genezi a historii díla. Jestliže jedním z cílů textologovy práce je edice díla, je jedním z cílů vědeckého bádání postižení a poznání historie textu v celé šíři, tedy poznání a odhalení tvůrčího procesu, jakým dílo vznikalo i jak a z jakých podnětů se proměňovalo. Zkou-

mání historie textu může být provedeno i bez paralelního vydání textu a kritického aparátu, ovšem na základě vědeckého vydání. (Srov. např. studii O. Králíka *Historie textu Máchova díla, 1953.*)

Samostatným oddílem edičních poznámek je zpráva o tom, jakým způsobem editor upravoval text po stránce jazykové a pravopisné, jakými hledisky se řídil, kde a z jakého důvodu se musel odchýlit od platné ediční praxe nebo od systému, který si podle daného materiálu vytvořil.

Také komentované čtenářské vydání je doprovázeno edičními poznámkami, které informují o literárněhistorických skutečnostech týkajících se daného díla a o vývoji i konečném stavu textu, a to na základě stejně zevrubného studia, které je nutné k pořízení vydání vědeckého. Vzhledem k charakteru čtenářského vydání omezují se ediční poznámky na shrnutí základních a nejdůležitějších faktů, spojené s jejich hodnocením, avšak bez širšího odůvodňování a bez registrace růzností.

V čtenářském vydání jde zpravidla o jednotlivá díla nebo o vybrané spisy. V jeho edičních poznámkách se proto především uvádí, která díla nebo které části díla jsou ve vydávaném svazku zařazeny a v jakém pořádku. Bibliografické údaje o časopiseckých otiscích a o knižních vydáních a údaje o existenci rukopisů, náčrtů, opisů spolu s poznámkami o jejich autentičnosti nebo o pochybnostech, které je případně vyloučily ze souboru textových pramenů, uvádějí se v poznámkách obdobně jako ve vědeckém vydání (viz bod 2 a 3). Výklady sledující podnět k vzniku díla a jeho prameny podávají se v čtenářském vydání pouze v případech zasluhujících zvláštní pozornosti a jen v nejpotřebnější míře.*

---

* Těmito výklady se někdy zabývá doslov připojený k vydání a pak je možno v ediční poznámce na něj odkázat.

Zato nemá chybět, jestliže je k dispozici, dokumentační materiál, zpráva o tom, jaké byly osudy díla, jak do něho zasahoval autor sám a jak se v něm popřípadě uplatnily jiné vlivy. Označí se pramen, který je výchozím zněním pro edici, a popíše se způsob, jak byl text díla připraven na základě provedené kritiky.

V praxi se osvědčil způsob popisující napřed celkově kompoziční, jazykovou, stylistickou a pravopisnou stránku díla a jejich případné úpravy (zvláště jazykové a pravopisné) a nakonec uvádějící textové úpravy v pravém slova smyslu a ty úpravy jazykové a pravopisné (především interpunkční), které nebylo možno úhrnně charakterizovat.

Poznámky o jazykové stránce díla probírají nejprve jevy hláskoslovné (kvantitu a kvalitu hlásek), pak jevy tvaroslovné (podle slovních druhů), slovní vazby, případné lexikální zvláštnosti (nejprve domácí, pak cizí slovní materiál).

Zpráva o jazykové stránce díla má dobře a spolehlivě informovat zejména o odchylných jazykových jevech a o kolísání v jazykových podobách a tvarech, které se v textu zachovávají; jde o takové jevy, jejichž zachování by bylo čtenáři bez upozornění nepochopitelné. Přitom však ani tato část poznámek nemá překračovat nutnou míru a jmenovitě se v ní nemůže vyčerpávat všechnen materiál získaný při studiu textu. Běžné jevy známé z jazykového vývoje a lišící se od současné jazykové normy i její kodifikace uvádějí se jen ilustrativně jako typy charakterizující autorův jazyk. Poznávají se nejprve odchylné formy, které se v textu ponechávají, na druhém místě případná kolísání mezi dvěma nebo několika formami, která se ponechávají, uvádějí se případy, v nichž se kolísání odstraňuje nebo vyrovnává, a konečně úpravy editorovy s jejich odůvodněním. Není-li v takovém případě možno shrnout některé úpravy slovních podob nebo tvarů do výrazných a jasně popsaných skupin, vyjmenují

se příslušné věci jednotlivě. Stejně se postupuje při registraci vazeb, které se ponechávají nebo které se upravují; nejde-li o typické a opakující se vazby nebo fráze, uvádějí se případy této kategorie mezi jednotlivými textovými úpravami, provedenými na základě kritiky textu. Rovněž poznámky o pravopisné úpravě mohou být zcela stručné; konstatují, podle jakého systému byl text upraven, a upozorňují jmenovitě jen na odůvodněné odchylky.

Jmenovitý výčet textových úprav řadíme za sebou podle stránek, popřípadě řádků vydávané knihy. Obvykle nestačí uvést jen slovo nebo slovní výraz, nýbrž je potřebný větný nebo aspoň vazebný kontext. Zpravidla se na prvním místě otiskuje upravený text, za ním za zkratkou *m.* (= místo) text výchozího vydání, v závorkách potom původ emendace (textový pramen nebo editor), popřípadě též opora v textu, podle které byla emendace provedena; sluší se konstatovat také shodu s emendací, která byla provedena jiným editorem již v některém dřívějším vydání.

V ediční poznámce rovněž registrujeme úpravy v členění textu (rušení a zavádění oddílů, odstavců, slok apod.), úpravy v grafické podobě veršovaných textů proti základnímu vydání apod.

Způsob, jak mají být ediční poznámky členěny, není opět závazný. Jde vždycky v první řadě o to, aby byly podávané informace přesné, logicky uspořádané a přehledné. Uvedený postup je však běžný, učleňuje všechny informace a uživateli umožňuje rychlou orientaci.

V odvozeném čtenářském vydání se v edičních poznámkách uvádí jen doba vzniku díla a základní údaje z jeho historie (např. časopisecký otisk, první knižní vydání, popřípadě další vydání díla), jakož i které vydání je výchozím textem. Uvádí se, z kterého vědeckého vydání nebo z kterého komentovaného čtenářského vydání se vychází, a odkazuje se na jeho ediční poznám-

ky, obsahující podrobnější údaje bibliografické i textologické.

Ve vydáních pro školní mládež, odvozených z vědeckých nebo čtenářských vydání, je mimoto nutno v edičních poznámkách vyložit a odůvodnit, z jakého hlediska a jakým způsobem byla provedena jazyková úprava textu a kterých jevů se týkala (s uvedením příkladů).

Jinou částí komentáře bývají *vysvětlivky*, které mají čtenáři umožnit porozumění textu. Množství, podrobnost i formulace vysvětlivek závisí na typu edice. Ve vědeckých vydáních jsou na místě vysvětlivky objasňující narážky, souvislosti, vztahy a historické okolnosti. Podle potřeby se v nich určují citáty (cizojazyčné se překládají) a uvádějí informace o osobách, dílech, událostech apod., o nichž je v knize řeč. Už z toho vyplývá, že ve svazcích krásné literatury (snad kromě historické prózy) budou vysvětlivky minimální, kdežto svazky obsahující literární, politické a podobné stati nebo korespondenci a jiný dokumentační materiál budou doprovázeny vysvětlivkami hojnějšími a podrobnějšími. Ve čtenářských vydáních přistupují k nejnужnějším vysvětlivkám věcným i vysvětlivky jazykové. Vysvětlují archaismy, méně známá slova nářeční a cizí, jejichž význam není jasný ze souvislosti, speciální a odlehle termíny. V některých knihách, v nichž se nářeční, archaická nebo jiná málo známá slova opakují často, je možno sestavit samostatný slovníček. Zásadou při vypracovávání vysvětlivek má být, že se vysvětluje jen to, co je nutné k pochopení textu; rozšiřování vysvětlivek za tuto hranici je zbytečné.

Hesla vysvětlivek, která se týkají lexikálních nebo encyklopedických údajů, uvádíme obvykle v nominativu; výjimkou jsou fráze a někdy též ohýbané slovní tvary, které by bylo obtížné převádět na základní tvar. Hesla kontextová, situační, tedy taková, která objasňují smysl a význam daného místa, uvádějí se v doslovném znění, omezeném na nejnужnější slovní kontext.

Za komentáři bývají ve vědeckých vydáních podle potřeby připojovány ještě rejstříky, seznamy básní podle prvního verše (incipity), speciální seznamy, například seznamy adresátů autorovy korespondence, chronologický seznam autorových publikovaných děl, obrazové přílohy apod.

Rejstříky rozlišujeme osobní a věcné. Jména v rejstříku osobním mohou být doplněna základními životopisnými údaji nebo i stručnou charakteristikou. Tyto doplňky jsou nutné tam, kde se objevují osoby stejného jména. Tam, kde jde o větší množství odkazů na stránky v textu, je prospěšné připojovat k stránkovému údaji věcné sdělení, informující, čeho se příslušné místo týká; tím se usnadní užívání knihy. Pro rozlišení takových míst se někdy užívá alespoň odlišného typu písma. Je-li nutno připojit ke knize i rejstřík věcný, je možné oba rejstříky spojit do jedné abecedy a pro jejich rozlišení užít různého písma.

Seznamy básní podle prvního verše (incipitů) se ve vědeckých vydáních mají připojovat vždy. Otiskuje se první verš bez ohledu na to, je-li syntakticky nebo myšlenkově ucelený; interpunkci na jeho konci vypouštíme (kromě otazníků, vykřičníků a tří teček).

Seznamy adresátů se osvědčují ve vydáních mnohostranných korespondencí. U jmen se uvádějí nejn nutnější životopisná a jiná potřebná data a všeobecné údaje, které pak není nutno opakovat ve vysvětlivkách na mnoha místech. Připojují se čísla příslušných dopisů.

Dokumentární obrazové přílohy, opatřené stručnými popiskami, jsou ve vědeckých vydáních a ve vybraných spisech při dobrém výběru vhodným a účelným doplňkem. Umožňují čtenáři sledovat rukopisy a otisky, přičemž se vybírají takové ukázky, které se přimykají k textologické problematice vykládané v komentáři nebo které vůbec ukazují způsob autorovy práce. Dále mohou obrazové přílohy seznamovat s autorem (dobové pod-

bizny), s jeho životem a dílem (např. titulní listy vzácnějších vydání), s osobami, ke kterým měl autor vztah, a mohou přibližovat prostředí a dobu, o něž v knize jde.

HISTORICKÉ UVEDENÍ DO DNEŠNÍ SITUACE VE VYDÁVÁNÍ LITERÁRNÍCH DĚL

1/

Historický obraz vědeckého zkoumání a vydávání českých a slovenských literárních textů nebyl dosud napsán. A přece má právě textová kritika, textologie, vynikající postavení v dějinách filologie a vůbec společenských věd obou národů. Za zakladatele české filologie a slavistiky je pokládán Josef Dobrovský. Dobrovský zahajoval svou odbornou činnost jako textový kritik. K slavistice byl přiveden tím, že si uvědomil, jaký význam mají pro textovou kritiku bible staroslověnské varianty překladu Nového zákona. Prostřednictvím textové kritiky souvisí metoda Dobrovského s typicky osvícenským vztahem ke skutečnosti, s jeho kriticizmem, s jeho racionalismem. Odtud, z kritické analýzy textů vyrůstají jeho odpovědi na základní otázky historické, literárněhistorické a filologické, v ní je uložen nástroj, který umožňuje stavět hráz legendám, předsudkům, „temnotám starého věku“. Je známo, že jedna z jeho prvních edicí, Fragmentum Pragense Evangelii s. Marci (1778), je věnována biblickému rukopisu pokládanému „více pobožně než učeně“ za Markův autograf.

Jiný příklad historického významu textologie poskytují Rukopisy královédvorský a zelenohorský. Byly objeveny v letech 1817–18 a zdály se dosvědčovat velkou vyspělost a národní uvědomělost v českém dávnověku. Zjišťo-